

סראב אבו־רביעה קווידר, זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב. ירושלים: מאגנס, 2017, 183 עמ'.

אורלי בנימין

כשחוקרים מתלבטים כיצד לתרגם לעברית את המונח intersectionality, האפשרויות הן הצטלבות צירי דיכוי או הצטלבות מיקומי שוליים. בדרך אופיינית להגותה של הסוציולוגית סראב אבו־רביעה קווידר, ספרה מצעיד קדימה את הדיון המקומי בהצטלבותם של צירי דיכוי באמצעות התרחקות מהדגשתם של מיקומי שוליים. כשהיא בוחנת את הצטלבות צירי הדיכוי, היא מעמידה ניתוח שיטתי של הצטלבותם דווקא ביחס לקבוצה שעמדה בכל תנאי הטיעונים המריטוקרטיים שעוד לא נס ליחס: מדובר בנשים משכילות, פרופסיונליות, שהיטיבו לצעוד בנתיבים ששרטטה אבו־רביעה קווידר בספרה הראשון, שעסק בעסקות פטריארכליות בין בנות לבין אבותיהם, והתמקמו לנוכח מבנה ההזדמנויות התעסוקתי כשהונן האנושי מרבי. הכותבת מנתחת את מצבן מתוך סקירה מרתקת של תהליכים כלכליים-חברתיים המתחוללים בעולם הערבי, בחברה הערבית בישראל ובחברה הבדואית ואף מתוך התייחסות לתהליכים מסוימים בשוק העבודה, שנשים יהודיות משתתפות בו. חשיבות העמדתה של ההצטלבות בהקשר המבני-מוסדי בולטת בייחוד בזיקה לדוח הצדק הסביבתי שפורסם בשנת 2007. בדוח הוצגו נתונים המבארים את אופייה של הדרתן משוק העבודה של נשים פלסטיניות החיות בישראל ותולים זאת בראש ובראשונה בהעדר תחבורה ציבורית. ואכן, הקוראים יכולים ללמוד פרק קריטי בהלכות בידוד נשים לנוכח הנתונים המוצגים בספר על הזלזול הקיצוני בזכותן של אזרחיות ישראל לניידות גאוגרפית ולאפשרות להשתמש בתחבורה ציבורית כדי לצאת ממקום מגוריהן לעבודה ולטווח השירותים החברתיים הדרושים להן. עם זאת, משום שהפרויקט שלפנינו ממוקד בנשים הנוהגות למקומות העבודה בכלי רכבים פרטיים, אדון באופן שהמחברת מציעה להבין בו את ההתלכדות בין צירי הדיכוי.

* פרופ' אורלי בנימין, הפקולטה למדעי החברה, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.
דואר אלקטרוני: orly.benjamin@biu.ac.il

נקודת המוצא של הניתוח היא ההבדלים הפנימיים בתוך הקטגוריה של נשים בדואיות ישראליות – הבדלים מעמדיים, הבדלים בבחירת מקצוע, הבדלים במחויבות משפחתית והשכלתן ולהצלחתן, הבדלים ברמת התמיכה שהן זוכות לה מבני זוגן, הבדלים בנתיביהן התעסוקתיים, הבדלים במספר הילדים ובמשאבים הפורמליים והבלתי פורמליים העומדים לרשותן בבואן לתווך בין מחויבות למשרה מלאה ותובענית לבין סטנדרטים גבוהים של אימהות מטפחת. הבדלים אלו חשובים ותורמים להבנת המורכבות שבניתוח המעמדי-מגדרי-אתנו-לאומי של הקבוצה הנדונה, שכן הם מייצרים אבחנות קריטיות מבחינת משמעותו של המיקום המעמדי ומבחינת משמעותה של הזהות המגדרית של הנשים. יתרה מזאת, ההבדלים מאפשרים להפנות את תשומת הלב לאחידות שבממד הקולוניאלי-גזעני על פניו המוסדיות והבין-אישיות כאחת. בנקודה זו ברצוני להבליט את חדשנותו של הספר: זיהוי האלימות הסימבולית המופעלת על נשים בדואיות פרופסיונליות בצורתה המורכבת – הן נדרשות לציית למבני סמכות דורסניים מובחנים, ודרישה זו מתלכדת עם גזענות תרבותית. אדרבה, הן סובלות מגזענות הן מצד מי שרואים בהן מי שאינן מחויבות דיין לקוד הפרופסיונלי של עיסוקיהן השונים, והן מצד מי שמאשימים אותן, על פי רוב שלא בגלוי, במחויבות יתר לקוד השבטי. ההמשגה החדשנית, שבאמצעותה מובלטים תהליכי ההדרה המתרחשים בהקשר של הכלה (the exclusions of the inclusion) במשרות שמשתתפות המחקר נהנות מהן, היא שפת הקנסות. הקנס הגזעי-אתני בא לידי ביטוי לא רק בהקשר התוך-ארגוני המתבטא באי-קידום ובמניעת הטבות, אלא גם בהקשר אחר, גבוה לא פחות. לצד ההפליה המתבטאת בהפחתת ערך שיטתית, פועלת הפליה שאיננה ארגונית אך מוזנת מכוח הגזענות המוסדית בחברה הישראלית: הפליה וערעור על יכולותיהן מצד לקוחות, הפונים לשירותים, הורי תלמידים או חייל בבית חולים המסרב שתטפל בו "הערבייה הזאת". הגזענות התרבותית אינה מאפשרת להן להיחלץ משייכותן לקהילה מתויגת, וההזנה הקבועה של התיג הקולקטיבי מותירה אותן חשופות לתהליכים מתמידים של הפחתת ערך במכלול האינטראקציות שעליהן להתמודד עמן.

החומרים האמפיריים שהספר מתבסס עליהם אפשרו למחברת להתמקד בארבעה קנסות ולמפות את היחסים ביניהם: הקנס הגזעי-אתני, הקנס הדתי, הקנס המגדרי והקנס השבטי. שפת הקנסות המוצעת מתכתבת עם מחקרים פמיניסטיים שעסקו בשאלת הקנס המגדרי והקנס על האימהות, אך עשו זאת בדרך כלל במנותק משאלות על מעמד ועל אתניות. הקנסות מומשגים כצורות של אפליה סמויה שהגשים הפרופסיונליות חוות כחלק משגרות היום-יום במקומות העבודה. אפליה סמויה זו מבצבצת ועולה ומתנסחת בגלוי במצבי החלטה שונים, כגון מינוי, קידום, הטבה או שינוי ארגוני כלשהו: מועסקות יהודיות יודעות כיצד האם הבדואית הראויה צריכה לנהוג, והן נזכרות ומזכירות זאת כאמצעי להדרתה. בתוך מערך חסמים בלתי נתפס זה, המכונים בפי המחברת "כְּשֵׁלֵי העצמה", משתתפות המחקר מגלות כוחות-על המאפשרים להן להתמודד בהצלחה ולהתמיד במאמציהן להוכיח את יכולותיהן ואת בסיסי עוצמתן המקצועית.

אם כך, איך נראה ניתוח הצטלבותם של צירי הדיכוי? בראש ובראשונה מדובר בריבוי צורותיה של ההתלכדות המופיעות לצד אחידות מעמדית יחסית ובתהליכים בו-זמניים של היפתחות לאפשרויות של התנהלות מגדרית המתרחקות מקודים מסורתיים מחד גיסא ושל נסיגה למחוזות מסורתיים מאידך גיסא. הכותבת ממסגרת את המהלך כולו כאינסטרומנטלי, וכך היא סודקת את ההסבר הרווח בסוציולוגיה הישראלית (וזה שעדיין מאמצת את תאוריות המודרניזציה) ומחוצה לה, המסמנת "תרבות נמוכה" כהסבר למיקומם המעמדי הנחות של בדואים החיים בישראל. תקווה היא כי עם סדיקת ההסברים המסורתיים תובהר אחריותו של הממסד להדרה המעמדית, המגדרית והאתנו-לאומית המתמשכת.

הנושאים שהספר עוסק בהם הם בעלי משמעות אדירה לדיונים הסוציולוגיים השונים, והם תורמים לפיתוח המסורת שהעמידה דבי ברנשטיין על למידה מן השוליים. יתר על כן, תרומתו של ספר זה מרחיקה לכת אל מעבר להתייחסות לנשים בדואיות פרופסיונליות. יש לקוות כי יותר ויותר מרצות, חוקרות ותלמידות ייעזו לאתגר ויתמודדו עם ההגות החשובה בנוגע למעמד ולהתעצבותו לנוכח צירי הדיכוי המגדריים והאתנו-לאומיים, וכך יהפכו את פרקיו של ספר זה לקריאת חובה בקורסים ובסמינרים. העיסוק ב-*inter-sectionality* עתיד להפוך למורכב יותר ולנהיר יותר לאחר קריאתו של ספר זה. לעניות דעתי, הפרק המומלץ ביותר להוראה הוא הפרק הרביעי, הנקרא "בין קנסות ודפוסי התנגדות". בפרק זה, שהוא ארוך במידה ניכרת מן הפרקים האחרים בספר, המחברת מבססת את שפת "הקנסות" הפועלים בעת ובעונה אחת ואת יחסי ההזנה ההדדית כדרך מרכזית בניתוח מוצלב.

לבסוף, לסקירה זו של ספרה החשוב והחדשני של אבו-רביעה קווידר יש להוסיף שתי הערות ביקורת. ההערה הראשונה היא מתודולוגית – המחברת מציגה בפרק המתודולוגי את ההנחות המקובלות לניתוח על-פי השיטה של התאוריה המעוגנת בשדה. בסופו של חלק זה היא יוצאת נגד העיקרון של אינפורמציה חברתית המגולמת במשמעויות החזורות בדברי מראיינות, בטענה שנקודת מבט כזאת לא תבטא כהלכה את ההבחנות הקיימות בתוך הקטגוריה החברתית הנבחנת. ואולם, היא איננה מפתחת את הביקורת הזאת ואיננה מציעה דרך חלופית לניתוח, והציטוטים בפרקי הממצאים מוצגים כמעט בלא ניתוח: בלא התייחסות לשאלה כיצד היא מציעה להבין או לפרש את הציטוט או מה היא מציעה ללמוד ממנו, מאיזה חלק בציטוט היא מציעה ללמוד זאת ועם אילו מקורות מתכתבת הפרשנות המוצעת. העמדת הציטוטים מאורגנת ברמה תיאורית לחלוטין, בהנחה שכל קורא עתיד להבין באותו אופן את משמעות הציטוט. הניתוח המוצלב הופך בדרך זו להיות הנחה, ולא הצעה פרשנית. וכך, הפרק הרביעי לדוגמה, העיקרי בספר, שמוצגת בו החדשנות המרכזית – שפת הקנסות – מסתיים בדיון שאינו משתמש בממצאים האמפיריים באשר לאחד או יותר מן הקנסות שנדונו בו. הקורא שיתמסר לפרק המבוא ויעבור מיד אחר כך לפרק הסיכום בסוף הספר, יוכל לעשות זאת בלי לחוש שחסר לו הבסיס האמפירי המשמש תשתית לסיכומו של הספר.

הערת הביקורת השנייה היא תאורטית. על אף ההתייחסות להקשר של הפרטה בעולם הערבי, המיקום המעמדי-מגדרי-אתנו-לאומי של הפרופסיונליות הבדואיות נבחן בספר בלא התייחסות לאופן שבו השינויים, שהסדר הנאו-ליברלי כופה על המגזר הציבורי בתחומים רבים, משנים את מבנה ההזדמנויות. הכותבת מסבירה מדוע התחומים הנלמדים יותר בקרב סטודנטיות בדואיות הם תחומי הרווחה, החינוך והבריאות, אך תלותן במבנה ההזדמנויות במגזר הציבורי מנותקת משאלת הקיצוצים במשרות האמורות וגם משאלות הנוגעות להיקפי המשרה ולתנאי העסקה המשתנים בהקשרה של הפרטת שירותים. לדעתי, מבחינה זו מוחמצת נקודת המבט הפמיניסטית המוסדית לניתוח תהליכים בשוק העבודה, ובייחוד לניתוח היחסים בין המדינה לבין הנשים המועסקות בשירותיה. לשם המחשה אזכיר את סוגיית האלימות הכלכלית כלפי נשים בדואיות, שתועדה לאחרונה בדוח של עמותת "איתך מעכ"י".¹ כשהנשים הנרתמות לחלוץ אחיותיהן מן האלימות הכלכלית שהן חשופות אליה מועסקות במשרה מלאה במשרדי הממשלה כעורכות דין וכעובדות סוציאליות, נפתחים באחת מקומות עבודה רבים לפרופסיונליות. כשהנשים הנרתמות למשימה זו הן מספר קטן של מועסקות בעמותה שמשאביה מצומצמים, מקומות העבודה הפוטנציאליים האלה אינם קיימים. והדברים אמורים גם בנוגע לטווח הרחב של השירותים החברתיים שהאוכלוסייה הבדואית אינה זוכה להם במידה מספקת.